

פרק ה: הפסיקה בתקופת התנאים

בתקופת התנאים עדיין לא היו כללי פסיקה מנוסחים. אולם, בתקופה זו התגבשו ועוצבו עקרונות ודרכים בפסיקת ההלכה, שמאוחר יותר נוסחו ככללים מחייבים. מגמת פרק זה היא להציע את היסודות מתקופת התנאים, שעל גביהם יכולים היו האמוראים לבסס את דרכי הפסיקה שלהם.

כדי להבין את יחסם של התנאים לפסיקת הלכה ולכללי הלכה, עלינו לברר תחילה כיצד נתפסה בעיניהם המחלוקת ודרך הכרעתה, מבחינה רעיונית ומבחינה מעשית. לאחר מכן נבחן מהם העקרונות של הפסיקה בתקופת התנאים ועל מה הם החבסו. ולבסוף, נסכם את הכללים - או ביתר דיוק: שרשי הכללים - שהיו מגובשים כבר בסוף בתקופת התנאים, ועל גביהם נבנה לאחר מכן בנין הכללים של תקופת החלמוד והגאונים.

א. מהלכה למחלוקת

1. הלכה אחידה

ההנחה המקובלת במקורות התנאיים והאמוראיים היא, שבימים בהם ישבה סנהדרין בלשכת הגזית, היו בידה אמצעים לאכיפת הלכה אחידה בכל ישראל:

אמר ר' יוסי: כתחלה לא היתה מחלוקת בישראל, אלא, בית דין של שבעים ואחד היה בלשכת הגזית, ושאר בתי דינים של עשרים עשרים ושלושה היו בעיירות שבארץ ישראל, שני בתי דינים של שלושה שלושה היו בירושלם, אחד בהר הכית ואחד בחיל. נצרך אחד מהן. הולך אצל בית דין שכעירו. אין בית דין כעירו, הולך אצל בית דין הסמוך לעירו; אם שמעו אמרו להן, ואם לאו הוא ומופלא שבהן באין לבית דין שבהר הבית; אם שמעו אמרו להן, ואם לאו הוא ומופלא שבהן באין לבית דין שבתחיל; אם שמעו אמרו להן, ואם לאו ואלו באין לבית דין שבלשכת הגזית... נשאלה הלכה, אם שמעו אמרו להם, ואם לאו עומדין במנין אם רבו המטמאין טימאו, רבו המטהרין טיהרו. משם הלכה יוצא ורווחת בישראל. משרבו תלמידי שמי והלל שלא שימשו כל צרכן הרבו מחלוקת בישראל ונעשו שתי תורות.

¹ תוספתא חגיגה פ"ב ה"ט ומקבילות בסנהדרין פ"א מ"ב, וכן בספרי דברים פי' קנ"ב, חסרה הפתיחה ש"בראשונה לא היו מחלוקות בישראל" ורק התאור של מערכת המשפט ההירארכית מופיע יתכן, שהתאור במשנה הוא קדום

אחת, היא מחלוקת הסמיכה, שנחלקו בה חמשה דורות של הזוגות.⁷ בימי שמאי והלל עצמם, הזוג האחרון, "רבתי מחלוקת" יחסית, והם נחלקו בשלש מחלוקות נוספות.⁸ אבל, בימי התלמידים כבר רבו המחלוקות כל כך עד ש"נעשתה תורה כשתי חרות". ההסבר הניתן לכך בתוספתא אינו מחוור לגמרי. אך מובן שביטויים כמו "לא שמשו כל צרכן"⁹, או: "משרבו זחוחי הלב"¹⁰, מעידים שהתרבות המחלוקות והשתמדותן נתפסה כתופעה לא חיובית, הקשורה בירידת הדור שאחרי שמאי והלל.¹¹

⁷ חגיגה פ"ב מ"ב, תוספתא שם פ"ב ה"ח, ומקבילות שנשמנו שם. זו מחלוקת ייחודית, גם מפני שהיא משקפת, ככל הנראה, מתח בין מוסדות: נשיא ואב בית דין לפי מסורת המשנה, כל הנשיאים נקטו בעמדה אחת, וכל אבות בתי הדין בעמדה האחרת. אך לפי התוספתא אין הבחנה כזאת. מקורות לענין מחלוקת הסמיכה עיי' בן שלום, בית שמאי, עמ' 101, הערות 140 – 141. חלק מן המקורות מעידים על כך שהופעת המחלוקת הזו כבר מורה על ירידה וכשלון החל מהזוג הראשון יש "דופי", ולפי הבבלי בתמורה זהו "דופי של סמיכה": (בבלי תמורה ט"ז ב' – ט"ז א' ועיי' תוספתא ב"ק פ"ח ה"ג). עיי' עוד: א. א. הלוי, "המחלוקת הראשונה". ד. הנשקה, "פרקים בתלמודם של התנאים" עמ' 73 ואילך ובמקורות שציין שם.

⁸ ליתר דיוק, נחלקו במחלוקת הסמיכה, בשלש מחלוקות נוספות, ובמחלוקת אחת שבה הודה הלל לשמאי בבלי שבת שם, ירושלמי חגיגה שם ומקור מנין מחלוקתיהם בעדיות, פ"א, מ"א - מ"ג. יש עוד עניינים שבהם נהג שמאי הזקן באופן שונה, אך אין הם מנויים בכלל מחלוקותם: אך הם לא הניעו למעמד של מחלוקת. כגון, דעתו של שמאי שקטן חייב בסוכה. הוא אפילו פיתת את המעזיבה וסיכך עליה, לנכדו. אולם, שם לא נתקיימה מחלוקת, אם מפני שגם שמאי טבר שזו חומרה שלו ולא חייב את האחרים, אם מפני שהרואה אומר לאמושי אויר, ואין בכך מחלוקת מופנת. (סוכה פ"ב מ"ח, בבלי סוכה כ"ח ב', יבמות ט"ז א') שמאי הזקן היה מחמיר בקטן גם בתענית, וכפו עליו להאכיל את בנו. (תוספתא כפורים פ"ד ה"ב). עיי' גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 22 – 24.

⁹ תוספתא, סנהדרין פ"ז ה"ט, חגיגה פ"ב ה"ט.

¹⁰ תוספתא סוטה פ"ד ה"ט. ועיי' בתוספתא כפשוטה לחלופי נוסח ופירושי הביטוי. בבלי סוטה, מ"ז ב', חולין ז' ע"ב. במקורות רבים יש ל"מחלוקת" משמעות שלילית: כרייתות בבבלי פסחים מ"ט א', דרך ארץ פרק המינין פ"א ה"ד, ירושלמי שבת פ"טז ה"א, ט"ו ע"ג, דרך ארץ פ"ז ה"ז, בר"ר פלי"ח ו', מכילתא דר"י מסכתא דבחדש, יתרו פ"א ד"ה ויתן. שם, שם, פרשה ה' ד"ה אמר רבי במשנה באבות, מקבלת המחלוקת דו-משמעות וערכה תלוי במטרתה ותכליתה: אבות פ"ה מ"ז: "כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים איזו היא מחלוקת שהוא לשם שמים זו מחלוקת הלל ושמאי ושאינה לשם שמים זו מחלוקת קרח וכל עדתו" אף על פי שמשמע שמחלוקת בית שמאי ובית הלל יש בה מימד חיובי, שכן היא "עתידה להתקיים", אין זאת אומרת שזו חיוב מוחלט. אפשר שרק יחסית למחלוקת קרח ועדתו, שהיא מחלוקת פסולה וחסרת כל ערך, יש יתרון למחלוקת ב"ש וב"ה. סמך לכך במדרש הבא "רבי חנינא אומר שבו נבראת מחלוקת, שנאמר ויהי מבדיל בין מים למים, א"ר טביומי אם מחלוקת שהיא לתקונו של עולם ולישובו אין בה כי טוב, מחלוקת שהיא לערבונו על אחת כמה וכמה" (בר"ר פרשה ד', ו') בכל אופן, כפי שיובהר להלן, חל שינוי מסוים לחיוב בהערכת המחלוקת בדור שאחרי הדרת רבן גמליאל.

¹¹ לפי רב שרירא גאון, (אגרת עמ' 23), הנסיבות המדיניות והחברתיות הן שהיו הגורם העיקרי להתרבות המחלוקות: "ומשום הנך מהומות ושמדים ושבוסים שהיו באותו הזמן לא שמשו התלמידים כל צרכן ונפישו מחלוקות" ואילו מדברי הרמב"ם משמע שפירש שהסיבה היתה מפני בית המדרש: "רפתה שקידת התלמידים על החכמה ונחלשה סברתם כנגד סברת הלל ושמאי ורבותיהם". (הקדמה למשנה, עמ' מ"א במהדורת ר"י שילת). ר"ח אלבק, תולה את ראשית המחלוקות בהתפוררות הסנהדרין, (מבוא למשנה, עמ' 61-62, ושם ציין למאמריו האחרים בענין). א. א. אודבך, תולה את הופעת המחלוקות בשינויים בדרכי הלימוד (הדורות כ"סוד סופדים, עמ' 170-171) ואילו את המתה שהגיע לכלל אלימות הוא מסביר באירועי החורבן. (חז"ל אמו"ד, עמ' 527 - 539, ובמאמרו "מעמד והנהגה בעולם של חכמים", דברי האקדמיה, ב', עמ' 37 ואילך). ג. אלון, סבור שקודם החורבן נהג בישראל "פלורליזם", הסנהדרין התערבה רק בשאלות לאומיות ומדיניות, והתגבשו מסורות הלכה שונות. רק ביבנה נעשה נסיון לאיחוד ההלכה, לראשונה. (תולדות היהודים בא"י א', עמ' 123 - 124, 193 - 201) גם לשיטתו של אלון, לא היו "מחלוקות" קודם לכן, מכיון שבעולם "פלורליסטי" אין רואים בהבדלי הלכה "מחלוקת", אלא הבדלי מנהגים. רק כאשר מעמתים את המנהגים השונים ומבקשים להכריע כדרך אחת, מופיעה "מחלוקת", וזו, ככל הנראה, הופיעה במלוא תקפה בימי ב"ש וב"ה, שהם חופפים לתקופת המרד והחורבן. לדעת ר"ל גינצבורג, הופעת המחלוקות קשורה להרחבת היקף לימוד התורה, ואין בכך גנאי אלא שבת אלא שהוא עצמו מודה במקצת וזו לשונו: "מי שסובר שהתנאים גינו עצלות של תלמידי שמאי והלל אינו אלא טועה ונהפוך הוא שבאמת אין כאן גינוי אלא שבת, ואם התנאים השתמשו במנטא שלילי אנו נשתמש במנטא חיובי ונאמר...". (על הלכה ואגדה עמ' 24). הרי הוא מודה שבעיני התנאים נתפס ריבוי המחלוקות כדבר שלילי.

יצירת הכללים האישיים

כעת נפנה לבהון מהיכן שאב רבי יוחנן את כלליו. גם כאן נבהין בין הכללים האישיים לבין הכללים המתודולוגיים ונדון בכל סוג בנפרד.

בעצם הקביעה שהלכה כחכם אחד בכל מקום שהוא חולק על הכם אחר יש אמירה על מעמדם של חכמים, והיא מעוררת שתי שאלות. השאלה הראשונה היא שאלה עקרונית - כיצד אפשר להחליט שלכל אורך הש"ס הלכה כחכם אחד ולא כחברו, ובעיקר, מיהו בעל הסמכות להכריע זאת. השאלה השנייה נוגעת לכל אחד ואחד מן הכללים - מדוע הכריעו כחכם אחד, ומה יתרונו על חברו או לפעמים גם על כל שאר חבריו. ניסוח נאה של הבעיה נמצא בשו"ת 'חוות יאיר' המוקדש לבירור נושא כללי הפסיקה:

ומכל מקום לא אוכל עצור ברוחי מלשאול שאלה כללית בפסקי רז"ל בש"ס. והוא מה שאמרו בכמה מקומות בדרך כלל גדול: "הלכה כפלוגני", שכולל כל דבריו בכל מקום שהם. כמו שאמרו הלכה כר' עקיבא מתבירו וכן בר' יוסי וכן ברבי. ואיך יתכן זה שיהיה אדם מצלח בכל דרכיו ומכווין אל מרכז האמת בכל דבר, ונגד כל לשון אשר יעמיד אתו למשפט מכל אדם מי ומי שיהיה ירשיע, ודברי כל החולקים עליו ועמו יהיו אין ואפס שוא ושקר, אחר כי הטעות והשגיאה כוללות כל מין אנושי עד שמבחר הנביאים טעה, ואיך יזכה ילוד אשה לזה, כל שכן מי הגיד לחז"ל בש"ס שזכה זה למעלה זו.²⁰

שאלות טעמים של הכללים והסמכות לקובעם הטרירו כבר את האמוראים עצמם. באשר לכלל הקדום ביותר שהיה בידם, 'הלכה כבית הלל', הפקידה האגדה האמוראית את סמכות ההכרעה בידי שמים, ונימקה אותה בנימוקים מוסריים:

אמר רבי אבא אמר שמואל: שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה

¹⁹ ניסוף על מערכת הכללים הבסיסית הזאת, שרובה ככולה מיוחסת כאמור לר' יוחנן ובית מדרשו, אפשר למצוא בתלמוד עיד כללים. מצמצמים יותר בהיקפם ופחותים בהשיבותם, חלקם אינם כללים אלא הכרעות הלכה שנשמעות ככללים, ועקב כך הסעו לעמים חלק מן המפרשים יממהברי הקבצים ורשימות הכללים משפט מדגם 'הלכה כרבי פלוני בענין פלוני' איננו כלל אלא מסורת הלכה בענין מסוים. לדוגמה, המשפט: 'הלכה כרבי שמעון שזורי במסוכן ובהרומת מעשר' אינו אלא מסורת שמעידה שפסקו כמותו בשני עניינים אלו. משרוחה הפסיקה לפי כללים. נטו להפוך משפטים כאלה לכללים רחבים יותר, וכך, כנראה, נוצר הכלל 'כל מקום ששנה רבי שמעון שזורי הלכה כמותו'. עיין בבבלי, מנחות ל ע"ב; חילין עה ע"ב. בענין סיטום שיטוח הראשונים בפסיקה על פי הכלל הזה, עיין ביה יוסף. יורה דעה רצו. ז. לאחר בדיקה זהירה ולאחר גיפוי כל הכללים המדומים יוותרו בידינו מעט כללים שמידת השימוש בהם מצומצמת למדי. בניגוד לקובץ הכללים של רבי ייחנן, הם מופיעים במספור ובאקראי ואינם מקיפים מחלוקית רבות, וגם לא נעשה בהם שימוש רב כספרות הפסיקה. לפיכך נרשה לעצמנו - לצורך הדיון כאן - להבצלים מהם.

שו"ת חוות יאיר, צד.